

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERĐİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 14 Sayı: 76 Őubat 2021 & Volume: 14 Issue: 76 February 2021
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

MUKÂTİL b. SÜLEYMÂN'IN ÂYETLERİN TEFSİRİNDE KULLANDIĞI SAYILAR NUMBERS USED BY MUQÂTİL b. SOLOMON IN THE INTERPRETATION OF VERSES

Mehmet ALTUNTAŐ*

Öz

Mukâtil; nebîler, kutsal kitaplar, Âdem ve Havvâ, Ehl-i kitâp, câhiliyye, siyer, âyetlerin kimler hakkında nâzil olduğu, melekler, cennet, cehennem, sûrelerin fazîleti, yaratılış ve insanlık tarihi hakkındaki bazı âyetleri tefsir ederken yoğun bir Şekilde kırk, yetmiş, bin, on bin, yetmiş bin, beş yûz bin, bir milyon gibi yuvarlak sayılar üzerinden pek çok yerde açıklamalar yapmıştır. Mûfesiir'in siyer, câhiliyye ve âyetlerin kimler hakkında nâzil olduğu dışındaki sayılar isrâilî rivâyetlere dayanmakta ve bunların doğruluğu da tartıőmaya açıktır. Bununla beraber Mukâtil'in âyetlerin nüzûlü, siyer ve câhiliye dönemi örf adetleri hakkında kullandığı sayılar vahiy dönemini yansıtmaları ve âyetlerin manasını belirleme bakımından önemli bir işleve sahiptir. Dolayısıyla bu meyandaki sayılar hakikî olup bunların dıőındakiler cennet ve cehennem konularında olduğu gibi terĐib ve terhîb bağlamında kullanılmıştır. Zira meleklerin yaratılıőında olduğu gibi gaybî konuların mâhiyet ve sayılar açısından insanlar tarafından tam manasıyla bilinmesi veya târif edilmesi imkân dâhilinde değildir. Bu makalede Kur'ân'da yer alan sayılardan ziyade Mukâtil'in âyetleri tefsir ederken kullandığı sayılar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Mukâtil b. Süleymân, Sayılar, Gayb.

Abstract

Muqâtil; while interpreting some verses about prophets, holy books, Adam and Eve, Ahl-i Kitâp, Jahiliyya, sirah, who the verses were sent down, angels, heaven, hell, the virtue of surahs, creation and human history he made explanations in many places over round numbers such as one thousand, ten thousand, seventy thousand, five hundred thousand and one million. In our opinion, the numbers except the sirah, the Jahiliyya and who the verses were sent down are based on the isrâilî narrations and their accuracy is open to discussion. However, the numbers used by Muqâtil about the the verses, sirah and Jahiliyya period have an important function in terms of reflecting the revelation period and determining the meaning of the verses. Therefore, the numbers in this range are true, and the other ones are used in the context of terĐib and terhîb as well as in the subjects of heaven and hell. For, as in the creation of angels, it is not possible for people to know or describe unseen issues in terms of nature and numbers. In this article, rather than the numbers in the Quran, the numbers used by Muqâtil while interpreting the verses are discussed.

Keywords: Tafsir, Qurân, Muqâtil b. Solomon, Numbers, Unseen.

* Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, e-mail: mehmet.altuntas@bozok.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3702-2126

GİRİŞ

Tefsîru Mukâtil b. Süleymân ve Tefsîrû'l-Kebîr adıyla bilinen bu eser, Huzeyl b. Habîb rivâyetiyle bizlere ulaşmıştır.¹ Huzeyl, bu tefsire bazı açıklamalar eklemiş ve bunları “Mukâtil’den (ö. 150/767) işitmedim” ifâdesiyle belirtmiştir (Mukâtil, 2003, I, 212; III, 375). Diğer taraftan bu eserde çoğunlukla *Me’âni’l-Kur’ân* müellifi el-Ferrâ (ö. 207/822) ve *Mecâzu’l-Kur’ân* müellifi Ebû ‘Ubeyde’den (ö. 209/824 [?]) kelime tahlilleri bağlamında bazı kısa açıklamalar bulunmaktadır (Mukâtil, 2003, II, 122, 131-132, 353, 366-367, 377, 384, 460; III, 104, 106, 108, 305, 308, 311, 338-339, 428). Mukâtil’in hicrî 150, Ferrâ’nın 207 ve Ebû ‘Ubeyde’nin 209 yılında vefât ettiği dikkate alındığında bu açıklamaların Müfessir’in tefsirine sonradan başkaları tarafından eklendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda özellikle isrâîli anlatımlarda yer alan sayıların da bu tefsire sonradan eklenme ihtimali bulunmaktadır. Zira geneli isrâîli rivâyetler içinde yer alan bu sayısal anlatımlar Mukâtil’in birkaç kelimedenden ve kısa cümlelerden oluşan tefsir metoduyla uyuşmamaktadır.

Gaybî konuların, sahih haberler/hadisler dışında bilinmesi imkân dâhilinde değildir (Âl-i ‘İmrân, 3/179). Bununla beraber cennet, cehennem, meleklerin fizikî yapısı gibi hususlar insanlar tarafından sürekli merak konusu olmuş ve öyle gözüküyor ki bundan sonra da olmaya devam edecektir. Bu yüzden Mukâtil b. Süleymân gibi pek çok müfessir, gaybî konuları insan idrâkine yaklaştırmak için bir araç olarak “sayılara” da başvurmuşlardır. Kanaatimizce bu, yadsınacak bir durum değildir. Zira sahih rivâyetler dışında gaybî konuları açıklamak ve tahayyülünü kolaylaştırmak için başka bir yol bulunmamaktadır. Ancak bu tür konulardaki sayıları hakikî anlamda değil, *terğîb* ve *terhîb* babında değerlendirmek yerinde olacaktır. Mukâtil’in gaybî konularda verdiği sayılar, sonraki müfessirlerin bir kısmı tarafından kullanılmıştır. Bu bağlamda onu takip eden müfessirlere ilgili bazı âyetlerin açıklamalarını yaparken dipnotlarda işaret edeceğiz. Metod olarak makaleyi dipnotlara boğmamak için ilgili konuları tek dipnotta gösterip ilgili sayfalara atıf yapacağız. Bu makalede sayılar ele alındığı ve yoruma çok açık olmadıkları için deskriptif bir yöntem kullanılmıştır.

1. Nebîler ve Kutsal Kitaplarla İlgili Sayılar

Mukâtil, bazı âyetlerin açıklamasında nebîlerin sayısını “bin” olarak vermektedir. Nitekim o, Nisâ 1. âyeti açıklarken Hz. Âdem ve Hz. Havvâ’nın soyundan bin ümmetin türediğini (Mukâtil, 2003, I, 213); Bakara 1. âyette ise Allah’ın İsrâiloğullarından “bin” nebî (Mukâtil, 2003, I, 29) ve Şûrâ 51. âyet bağlamında ise üç yüz on beş resul gönderdiğini söylemektedir (Mukâtil, 2003, III, 183). Ancak Mukâtil’in nebîlerin sayısı konusunda verdiği bilgilerde/sayılarla çelişkiler bulunmaktadır. Zira o, bir yerde Mûsâ ile İsâ arasında bin, diğer bir yerde ise Nûh ve İbrâhîm’in zürriyetinden yirmi beş nebî gönderildiğini söylemektedir (Mukâtil, 2003, I, 302; III, 212, 326-327).²

Mukâtil, nebîlerin sayısı yanında onlara gönderilen kitapların içerikleri hakkında da bazı sayısal bilgiler vermektedir. Bu bağlamda Zebûr’un senâ, temcîd ve tahmîd’den ibâret olmak üzere yüz elli sûreden müteşekkîl olduğunu söyleyen Müfessir; bu kitapta suçların cezasına dâir bir hükmün bulunmadığını ve ayrıca farz, helâl, haram gibi hususların yer almadığını belirtmektedir (Mukâtil, 2003, I, 271; II, 261).³

Mukâtil, öncelikle Kur’ân’ın toptan Levh-i Mahfûz’dan dünya semâsındaki yazıcı meleklerle indirildiğini, yirmi ayda Cibrîl’e bildirildiğini ve onun da yirmi yılda Kur’ân’ı Hz. Peygamber’e indirdiğini söylemektedir (Mukâtil, 2003, III, 454).

Hz. Peygamber’in Duhâ, İnşirâh ve Leyl sûrelerini güvendiği kişilere okuduğunu ve ashâbından Ebu’d-Derdâ (ö. 32/652 [?]), İbn Mes’ûd (ö. 32/652-53), Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Übey b. Kâ’b (ö. 33/654 [?]), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]) ve Ebû Zeyd (ö. 54/674) olmak üzere altı kişinin Kur’ân’ı ezberlediğini söyleyen Müfessir, Hz. Peygamber’in Nasr sûresi nâzil olduktan sonra seksen gün yaşadığını nakletmektedir (Mukâtil, 2003, III, 495, 508, 530).

¹ Bu eserin rivâyet künyesi şöyle verilmektedir. “Abdullâh b. Sâbit şöyle dedi: ‘Babamın şöyle dediğini işittim: Ben bu kitabı başından sonuna kadar Hüzeyl Ebî Sâlih’ten –o da Mukâtil b. Süleymân’dan naklen- Bağdat’ta Debu’s-Sidre’de hicrî 190 yılında dinledim’. Yine bu kitabı başından sonuna kadar ondan kıraat yoluyla hicrî 240 yılında dinledim. Kendisi 85 yaşındayken öldü.” Ebû ‘Amr da bu kitabı ‘Abdullâh b. Sâbit’ten hicrî 284 yılında dinlediğini söylemektedir Bk. (Mukâtil, 2003, I, 88, 109).

² Semerkandî ise Mukâtil’e atfen nebîlerin sayısını bir milyon, dört yüz bin ve yirmi dört bin şeklinde vermektedir (Semerkandî, ty., I, 357). Ancak yaptığımız incelemede onun eserinde bu sayılar bulunmamaktadır.

³ Mukâtil’in verdiği bu sayı günümüzdeki *Kitâb-ı Mukaddes*’in içinde yer alan Mezmurlar’ın sayısıyla birebir uyuşmaktadır. Bk. (*Kitâb-ı Mukaddes*, 1969, 540-628).

“Andolsun biz, senden önce de elçiler gönderdik. Onlardan kimini sana anlattık, kimini de anlatmadık” (Mü’min, 40/78) gibi âyetlerde ifade edildiği üzere Yüce Allah tarafından bazı peygamberlerden bahsedilmemesi onlar hakkında net bir sayı vermeyi imkânsız kılmaktadır. Bu yüzden Mukâtil’in nebilerin sayısı bağlamında verdiği “bin” sayısı kanaatimizce hakiki anlamda olmayıp tahmini bir anlam ifade etmektedir.

Diğer taraftan Kur’ân’ın Cibril’e yirmi ayda bildirilmesi gaybî bir konu olduğundan ve bu meyanda sahih bir rivâyet olmadığından bu sayının hakiki manada kullanıldığını söylemek zordur. Zaten Müfessir bu konuda bir sened vermemiştir. Ancak vahyin nüzûlünün yirmi yılda tamamlanması yaklaşık bir ifade olduğundan hakikat manasına anlaşılabilir. Aynı şekilde nübüvvetin ilk yıllarında altı kişinin hafız olması ve Nasr sûresinden sonra Hz. Peygamber’in seksen gün yaşadığı konusundaki rivâyetlerde bir netlik bulunmamaktadır.

2. Hz. Âdem ve Hz. Havvâ ile İlgili Sayılar

Mukâtil’e göre Rabbine iki defa isyân eden Hz. Âdem’in sûreti, kendisine ruh üflenmeden önce “kırk” yıl şekillenmiş çamur halinde bekletilmiştir. Ruh üflendikten sonra, emâneti yüklenmesi ile Rabbine isyan etmesi arasında geçen süre sadece iki saattir. Hz. Âdem’in soyundan gelenlerin iyi veya kötü olması yaratıldıkları toprak türlerinden kaynaklanmaktadır (Mukâtil, 2003, I, 40, 428; II, 326, 358; Tözluyurt, 2018, 79-94). Yüce Allah, Hz. Âdem’i yarattığında önce sırtının sağ tarafını sıvazlayıp buradan küçük beyaz karıncaları andıran bir zürriyet sonra da sol tarafından küçük siyah karıncaları andıran bir zürriyet çıkardı ve bunlar toplamda bin ümmet oldular (Mukâtil, 2003, I, 423).⁴ Hz. Havvâ, birinci batında Kâbil ile İklimâ’yı, ikinci batında Hâbil ile Leyâzâ’yı doğurdu ve her biri diğerinin ikiziyle evlendi. Kâbil, Hâbil’i öldürdüğünde cesedini üç gün üç gece boyunca defnedemedi. Bir melek, Kâbil’i ayaklarından bağlayıp etrafına ateşten üç yüksek duvar ördü. Kâbil, yürüdüğü her yere bu duvarla gitti ve daha sonra ayağının bağları çözüldü (Mukâtil, 2003, I, 294-296; III, 57; Sa’lebî, 2002, IV, 49).

Müfessir’in Hz. Âdem’in ve zürriyetinin yaratılması, emaneti üstlendikten iki saat içinde Allah’a isyan etmesi, oğlu Kâbil’in üç gün boyunca ayağının bağlı kalması bağlamında verdiği sayılar, Kur’ân’a değil isrâîli bilgilere ve rivâyetlere dayanmaktadır. Bu yüzden bu sayıların hakikati yansıtması mümkün görünmemektedir.

3. Ehl-i Kitâp’la İlgili Sayılar

Mukâtil’in Ehl-i kitâp hakkında kullandığı sayıların büyük bir kısmı isrâîli rivâyetlere dayanmaktadır. Bu bağlamda Müfessir eserinde şu açıklamalara yer vermiştir: Firavun, İsrâiloğullarına dört yüz otuz veya dört yüz kırk yıl zulmetti ve onları iki milyon beş yüz bin veya bir milyon askerle takip etti (Mukâtil, II, 447-448, 451).⁵ İsrâiloğullarının hicret ettiği Arz-ı Mukaddes’te bin kasaba, her kasabada bin bahçe bulunmaktaydı. Bu bahçelerde yetişen bir üzüm salkımı iki kişinin ve iki nar da bir bineğin taşıyamayacağı kadar büyüktü. Buna ilaveten buradaki insanların boyları yedi buçuk zîrâ idi. İsrâiloğulları eni dokuz ve boyu otuz fersah olan bir yerde yıllarca dolaştılar. Kırk yıl sonra İsrâiloğullarından isyan edenlerin tamamı öldü ve iki ay sonra onların zürriyetleri Tih’den çıktı. Orada buzağıya tapmayan on iki bin kişi, buzağıya tapan yetmiş bin kişiyi öldürdü. Tih çölünde İsrâiloğullarına verilen bıldırcın/selvâ sürüsü bir mil eninde ve bir muzrak boyunda idi. İsyân ettiklerinde sekiz gün boyunca onlara kuraklık musallat oldu. Tûfan, çekirge gibi felâketler otuz günlük süreyle üzerlerine indi ve nehirlerinden kan akması sebebiyle üç gün boyunca su içemediler. Ayrıca Mukâtil, Hz. Mûsâ’nın “Allah’ın bana kendini göster” dediğinde Yüce Allah’ın dağa tecelli ettiğini ve bu dağın sekiz parçaya bölündüğünü söylemektedir (Mukâtil, 2003, I, 49-50, 239, 291-293, 407, 410-411, 414, 418; II, 334, 336).

Müfessir’e göre Sâmirî, otuz beş gün süs eşyalarını İsrâiloğullarından topladı ve üç günde yaptığı buzağı heykeline otuz dokuzuncu gün on iki bin kişi taptı ve bunların yetmiş bini Tâun hasatlığı sonucunda helâk edildi (Mukâtil, 2003, I, 52, 416-417; II, 337-338).⁶ Mukâtil, Mûsâ’nın seçtiği yetmiş kişinin “bize Allah’ı göster” dediklerinde Allah onları öldürdü ve Hz. Mûsâ’nın ağlaması üzerine onları diriltip “benim kelâmımı işitmek isteyenler üç gün kadınlarından uzak dursunlar. Üçüncü gün gusledip yeni elbiseler giyinip dağa gelsinler. Onlara kelâmımı işittireceğim” dediğini nakletmektedir (Mukâtil, 2003, I, 57-58).

⁴ Bu konuda Sa’lebî de benzer açıklamalarda bulunmaktadır. Bk. (Sa’lebî, 2002, IV, 303).

⁵ Ancak Mukâtil, Kasas 6. âyet bağlamında Firavun’un 446 yıl hükümlanlıkta bulunduğunu söylemektedir. Bk. (Mukâtil, 2003, II, 489).

⁶ Sa’lebî ve Vâhidî, bu kişilerin bir saat içinde helâk edildiklerini söylemektedir. Bk. (Sa’lebî, 2002, I, 202; Vâhidî, 1415, 108).

“Bize sayılı günler azap dokunacak” (Bakara, 2/80) ifâdesini buzağıya tapılan kırk gün olarak açıklayan Müfessir’e göre bu günlerin her birinin sayısı “bin” yıl olup bunlar bitince cehennem bekçileri onlara “Ey Allah’ın düşmanları! Süre bitti, geriye ‘ebedilik kaldı” diyeceklerdir (Mukâtil, 2003, I, 60; Semerkandî, ty., I, 68). Onlar, Cibrîl’in üzerlerine Arz-ı Mukaddes’ten bir dağı kaldırdığında dağla aralarındaki bir mil mesâfeyi görünce iman ettiler (Mukâtil, 2003, I, 65). Diğer taraftan Müfessir, İsrâiloğullarının Nebî Hazqiyel b. Devm komutasında sekiz bin kişi ile savaşa gittiklerini, savaşta “Allah onlara ölü” (Bakara, 2/242) dediğinde binekleriyle sekiz gün ölü kaldıklarını, bedenlerinin kokuşması nedeniyle üzerlerine bir bina yapıldığını, sonra Allah’ın onları dirilttiğini ve bunların soylarından gelenlerin bedenlerinden hala ölüm kokusu geldiğini söylemektedir (Mukâtil, 2003, I, 128).⁷ Ayrıca Mukâtil, Dâvud döneminde Medine ile Şâm arasında bulunan iki günlük mesâfedeki Eyle şehrindeki Yahudilerin yıllarca balık avlamaya devam ettikleri ve Yüce Allah’ın emrine karşı geldikleri için maymuna dönüştüklerini belirtmektedir (Mukâtil, 2003, I, 420-421).

Mukâtil, Hz. Mûsâ ile ilgili âyetleri tefsir ederken de birçok yerde sayılar üzerinden açıklamalar yapmıştır. Buna göre Yüce Allah, Hz. Mûsâ’ya annesinin karnında iken üç yüz altmış bereket ihvan etmiş ve Mısır’da otuz yıl kaldıktan sonra Medyen’e gitmiştir. Medyen suyunda Hz. Mûsâ’nın Hz. Şuayb’ın kızlarının koyunlarını suladığı yer ile Hz. Şuayb arasındaki mesâfe üç mildir. Orada on yıl çobanlık yapmış, kırk yaşında kendisine peygamberlik verilmiş, otuz yıl kavmini davet etmiş, Kızıldeniz’i aştıktan sonra elli yıl yaşamış ve Tih’te seksen sekiz yaşında vefât eden kardeşi Hz. Hârûn’dan altı ay sonra yüz yirmi yaşında vefât etmiştir (Mukâtil, 2003, II, 453-454, 490, 494-495). Ayrıca Müfessir, Yüce Allah’ın Hz. Mûsâ ile on bin lisan gücünde iki defa konuştuğunu, ona verilen zümrüt ve yâkuttan müteşekkil levhaların dokuz adet olduğunu söylemiştir. Yine ona göre Hz. Mûsâ’ya inanan sihirbazların yetmiş ikisi Farslı ve sadece biri Yahudî’dir (Mukâtil, 2003, I, 414; II, 326, 449, 468).⁸ Bununla beraber İsrâiloğulları Hz. Hârûn’u Hz. Mûsâ’dan daha çok sevdikleri için yetmiş bin kişiye “Hârûn” adını vermişlerdir. Ayrıca Mukâtil, Hz. Yahyâ’yı öldürüp irtidât eden yüz seksen bin Yahudî’nin Titus b. İstâtus tarafından öldürüldüğünü söylemektedir (Mukâtil, 2003, I, 52; II, 251, 339).

Müfessir’e göre, “Derken içlerinden pek az kişi ondan içtiler” (Bakara, 2/249) âyetinde Hz. Tâlût ile beraber sefere katılan askerler yüz bin kişi olup bunların sadece üç yüz on üç tanesi nehirden bir avuç su içmiştir. Diğer taraftan Hz. Dâvud, yolda giderken yanına aldığı üç taşın bir taşa dönüşmesiyle, miğferinin ağırlığı üç yüz rıtlı olan Câlut ve askerlerinden otuz bin kişiyi tek başına öldürmüş, on iki sıbt’tan beşi Yüce Allah’a itaat etmiş yedisi ise isyan yolunu seçmiştir. Ayrıca Müfessir, Hz. Dâvud’un çivileri birbirine bağlayarak yaptığı zırhların bin dirhem olduğunu söylemiştir (Mukâtil, 2003, I, 132-133, 286-287; III, 60).

Mukâtil, Hz. Allah’ın Nemrud’a musallat ettiği sivrisineğin burun deliğinden beynine kadar ilerlediğini; onu çıkarmak için başına kırk gün balyozla vurdurduğunu söylemektedir. Yine o, Hz. İbrâhîm’in ördek, horoz, karga ve güvercini parçaladığında yetmiş beş yaşında olduğunu; -Sâre hakkında- “Bu benim kız kardeşimdir”, “Ben hastayım” ve “Bu putları, büyükleri olan kırdı” demek suretiyle üç kere yalan söylediğini belirtmektedir (Mukâtil, 2003, I, 138, 141; II, 455).

Müfessir, Hz. Meryem ve Hz. İsâ ile ilgili de şu sayısal bilgilere yer vermektedir: Hz. Zekeriyâ ve beraberindekiler Hz. Meryem’in bakımını üstlenmek için üç defa kura çekmişlerdir. Hz. Meryem, Hz. İsâ’ya on üç yaşındayken hamile kalmış, hamileliğinden önce iki kere âdet görmüş, otuz üç sene Hz. İsâ, altı senede ref edilmesinden sonra yaşamış ve elli iki yaşında vefât etmiştir. Hz. İsâ ilk sözünü altı aylık iken söylemiş, onu ilk olarak üç yaşındaki Hz. Yahyâ tasdik etmiş ve ona kitap on sekiz yaşında iken indirilmiştir. Bunların yanı sıra Müfessir, Hz. İsâ’nın otuz üç yaşındayken yerine Yahudiler tarafından kendisine benzeyen Yehûdâ’nın öldürülmesinden sonra Beytu’l-Makdis’ten dünya semâsına yükseltildiğini, Deccâl’i öldürmek üzere elindeki bir harbe ile kırmızı renkli elbiseler içinde Efiq adındaki tepe üzerine ineceğini, o dönemdeki Yahudilerin kendisine îman edeceğini ve aralarında Eshâb-ı Kehf’in de bulunduğu yetmiş bin kişi ile haccedeceğini söylemektedir. Yine o, Hz. İsâ’ya indirilen sofrada taze balık, yufka ekme ve hurma olduğunu belirterek; bu sofradan beş bin kişinin yediğini, evlerinde yirmi dört zenbil kadarını sakladıklarını, İslam dininden dönünce aralarında kadın ve çocukların olmadığı bu beş bin kişinin Yüce Allah tarafından domuza dönüştürüldüğünü nakletmektedir (Mukâtil, 2003, I, 166, 168, 170, 172, 269-270, 332; II, 204-205, 310; III, 194-195).⁹

⁷ Taberî bunların dört bin kişi olduklarını söylemektedir (Taberî, 2001, II, 1454-1455).

⁸ İbn Ebî Hâtim ve Semerkandî sihirbazların on iki veya on beş bin kişi olduklarını söylemektedirler (İbn Ebî Hâtim, 1419, VIII, 2762; Semerkandî, ty., II, 554).

⁹ Benzer açıklamalar için bk. (Semerkandî, ty., I, 430). Müfessirler arasında bu kişilerin sayısı konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Zira İbn Ebî Hâtim, domuza dönüştürülen bu kişilerin bin üç yüz kişi olduklarını söylemektedir. Bk. (İbn Ebî Hâtim, 1419, IV, 1250).

Hız. İbrâhîm'in soyundan gelen peygamberlere verilen "mülken 'azîmen/büyük bir mülk" (Nisâ, 4/54) ifâdesini sahip oldukları eşler¹⁰ bağlamında tefsir eden Mukâtil; Hız. Dâvud'un¹¹ doksan dokuz, Hız. Süleymân'ın üç yüz'ü hür ve yedi yüz'ü câriye olmak üzere bin ve Hız. Peygamber'in dokuz eşinin olduğunu ve Hız. Dâvud'a Hız. Süleymân'dan "bin" adet atın miras kaldığını belirtmektedir. O'na göre annesi cin tâifesinden olan Belkıs'ın mücevherlerle süslenmiş tahtının eni seksene seksen ve yüksekliği de seksen zîrâ idi. Belkıs'ın istişâre ettiği kimselerin her birinin emrinde yüz bin asker olan üç yüz on komutanı vardı. O, Hız. Süleymân'a yüz erkek ve yüz kadın hizmetçi göndermiş, Hız. Süleymân da Belkıs'ın tahtını iç içe yedi odadan oluşan bir yere kilitlemiştir. Hız. Süleymân, Belkıs'la evlendiğinde ondan Dâvud b. Süleymân adında bir çocuğu olmuş ve Hız. Süleymân'ın emrindeki cin tâifesinden Sa'd b. Ufeyr b. 'Amr b. Şurahbil'in cesedi, tahtına bırakıldıktan kırk gün sonra diriltiip saltanatına geri dönmüştür. Diğer taraftan Mukâtil, Mısır ile Kâbil arasındaki topraklarda hüküm süren Hız. Süleymân için cinlerin kemikten yaptığı deve havuzları kadar geniş leğenlerden aynı anda bin kişinin yemek yediğini belirtmektedir. (Mukâtil, 2003, I, 235; II, 473, 475, 477-479; III, 61, 118). Bunlarla beraber Kehf 32. âyet bağlamında İsrâîloğullarına mensup iki kardeşe babalarından dörder bin dinar (Mukâtil, 2003, II, 88; III, 99) miras kaldığını söyleyen Mukâtil, Ehl-i kitâb için kullanılan *ümme'tün muktesit* (Mâide, 5/66) ifâdesinin Tevrât ve İncil'e samimi olarak inanan otuz iki Yahudi ve Hıristiyan'ı kapsadığını; Hıristiyanların Nastûrîler, Mar-Ya'kûbîler, Melkânîler ve Nuh'un dîni üzerine olan Sâbîler'in de üç fırkaya ayrıldıklarını söylemektedir (Mukâtil, 2003, I, 213, 311; II, 313; III, 195).

Mukâtil'in Hız. Mûsâ'nın on yıl çobanlık yapması ve Hız. Peygamber'in dokuz eşinin olması dışındaki Arz-ı Mukaddes, Firavun'un askerleri, İsrâîloğullarının dolaştığı çölün genişliği, buzağıya tapan ve tapmayan kişiler, bıldırcın ve selvanın büyüklüğü, Tâlut ve Câlut'un orduları, Hız. Dâvud ve Hız. Süleymân'ın eşleri, Hız. Meryem ve Hız. İsa ile ilgili konular, Belkıs'ın tahtının büyüklüğü ve diğer konular hakkında verdiği sayılar hakikatle bağdaşmayacak derecede mübalağalı olup bunların büyük bir kısmı isrâilî kaynaklara dayanmaktadır.

4. Câhiliyye ve Siyerle İlgili Sayılar

Nübüvvetini iki yıl gizleyen Hız. Muhammed ile Hız. İsa arasında yaklaşık altı yüz yıl (Mukâtil, 2003, I, 290; II, 211) olduğunu söyleyen Mukâtil, câhiliye ve risâlet dönemiyle ilgili de birtakım sayılara değinmektedir. Buna göre Hız. Allah, Kâ'be'nin yapımı esnasında Hız. İbrâhîm'in, Hız. İsmâil'in, Hız. Hacer'in, Beyt'in, güneşin, ayın meleşine ilaveten bir tane daha olmak üzere yardım için yedi melek göndermiştir. Yeryüzü, Kâ'be'nin yaratılmasından iki bin yıl sonra beytin altından başlanarak boyu ve eni beş yüzer yıllık bir mesâfe olacak şekilde yayılıp döşenmiştir. Kâ'be'de bulunan üç yüz altmış putun yanı sıra, birinin üzerinde "Rabbim emretti" diğesinde "Rabbim yasak etti" diye yazı bulunan iki fal oku bulunmaktaydı. Müşrikler işlerini ve nesebinden kuşku oldukları kişileri belirlemek için bu fal oklarını kullanırlardı. Dûmetu'l-Cendel'deki Vedd, Kelbîlerin; Suva, Huzeylilerin; Yeğus, Gutayf oğullarının; Yeuk, Hemezanlıların; Nesr, Zulkelalîlerin; Lât, Sakifîlerin; 'Uzzâ Suneylîler ile Gatafanlıların; Çaşn, Nasr b. Ma'ûbe ve Sa'd b. Bekirîlerin; Menât, Kudeytlîlerin; Yesar, Nâile ve on sekiz arşın uzunluğundaki Hubel de Mekke halkının putları idi (Mukâtil, 2003, I, 77-78, 280, 320; II, 86, 167, 269, 370; III, 193, 404, 414, 448).

Müfessir, Mekke'de kılınan namazlar hakkında da bazı sayısal bilgiler vermektedir. Buna göre mü'minler, İslâm'ın ilk dönemlerinde gecenin üçte-birini namazla geçiriyorlardı. Ancak bu onlara ağır gelince gece namazı neshedilip sabah ve akşam olmak üzere ikişer rekâtlik namaz farz kılındı. Ardından namazlar Mî'râc ile beş vakte çıkarıldı. Yolculuk esnasında namaz iki vakit olarak belirlendi ve sabah ve akşam vakitleri hariç olmak üzere namazlar dörder rekât oldu. Ayrıca Medine'ye hicretten sonra on yedi ay ve hicretten önce iki yıl namazlar Beytu'l-Makdis'e yönelinerek kılındı ve Bedir savaşından iki ay önce Recep ayında Benî Seleme mescidinde sabah namazı esnasında kible Mescid-i Haram'a döndürüldü (Mukâtil, 2003, I, 82-85, 280, 320; II, 345; 3/411-412).

¹⁰ Ferrâ, İbn Kuteybe, İbn Ebî Hâtim, Taberî, Vâhidî, Zemahşerî gibi müfessirler bu ifadeyi Hız. Dâvud, Hız. Süleymân ve Hız. Peygamber'in eşlerinin sayısı ve hükümlerlikleri şeklinde açıklamıştır. Bk (Ferrâ, ty., I, 275; İbn Kuteybe, ty., 114; Taberî, 2001, IV, 2520-2521; İbn Ebî Hâtim, III, 1419, 979; Semerkandî, ty., I, 310; Vâhidî, 1415, 269; Zemahşerî, 1995, I, 511). Buna karşın Kuşeyrî, İbn 'Atiyye gibi müfessirler de bu ifadeyi Hız. Yûsuf, Hız. Dâvud ve Hız. Süleymân'ın hükümlerliği anlamında yorumlamışlardır. Bk. (Kuşeyrî, ty., I, 339; İbn 'Atiyye, 1422), II, 68).

¹¹ Mukâtil'in Hız. Dâvud'un eşleri konusunda verdiği sayılarda çelişki bulunmaktadır. Zira o, Sâd 40. âyet bağlamında Hız. Dâvud'un yüz hür ve dokuz yüz câriye olmak üzere bin eşinin olduğunu söylemektedir (Mukâtil, 2003, III, 120).

Mukâtil, Hz. Peygamber'in Hudeybiye yılı Zilkâde ayında bin dört yüz kişi ile umre yapmak üzere yola çıktığını, iki ay boyunca Mescid-i Haram'a girmesine müşrikler tarafından izin verilmediğini söylemektedir. Bu yolculukta Hz. Peygamber hedy kurbanı olarak kırk veya yüz deve götürmüştür. Yapılan Hudeybiye barış antlaşması neticesinde ertesi yıl müşrikler üç gün süreyle Mekke'yi boşaltmış ve sadece kınlarındaki kılıçlarıyla Müslümanların Mekke'ye girmelerine ve ibâdet etmelerine izin vermişlerdir (Mukâtil, 2003, I, 101-103, 176; III, 245-246-247).

Müfessir'in tespitine göre on yedi Ramazan Cuma arifesinde yapılan Bedir savaşında Ebû Cehl kumandasındaki müşrikler yedi yüzü zırhlı ve üç yüzü piyade olmak üzere başlangıçta bin kişiydiler. Ancak el-Ahnes, Zühreoğulları'ndan üç yüz kişiyi Hz. Peygamber ile savaşmaktan vazgeçirince müşriklerin sayısı yedi yüze düşmüştür. Buna mukâbil Müslümanların ordusu üç yüz on üç kişi olup iki atın yanında her dört Müslüman'a bir deve düşecek şekilde oluşturulmuştur. Ayrıca altı adet de zırhları bulunmaktaydı. Bu savaşta altısı Muhâcir'lerden, sekizi Ensâr'dan olmak üzere on dört Müslüman şehit edilmiş, buna karşın müşriklerden yetmiş öldürülüp yetmiş ikisi de esir alınmıştır. Savaş esnasında yetmiş mü'min cin ile Cibril'in ordunun sağ ve Mikâil'in de sol cenahında beşer yüz melekle savaştıkları söyleyen Mukâtil; Hz. Peygamber'in eline üç avuç toprak ve çakıl taşı olarak bunları 'Ali b. Ebî Tâlib'e verdiğini ve onun bunları müşriklerin üzerine attığını ve böylece müşriklerin yenilerek kaçtıklarını söylemektedir. Bedir ile Uhud savaşı arasında bir senelik zaman olduğunu belirten Mukâtil, savaş esirlerinden fidye olarak yirmi; 'Abbâs'tan ise kendisi ve kardeşinin oğulları için yüz seksen ukiyye altın alındığını nakletmiştir (Mukâtil, 2003, I, 108, 159-160, 203; II, 3, 7, 9, 18, 22, 28).

11 Şevval Cumartesi yapılan Uhud savaşında ise Müslümanlardan yetmiş kişi şehit edilmiştir. Hz. Peygamber, Muhâcir ve Ensâr'dan yetmiş kişiyle müşrikleri Safrâ Bedir Suğra'ya kadar takip etmiştir. Bunun haberini alan Ebû Süfyân Eşca'oğullarından Nua'ym b. Mesud'a müşriklerin Hz. Muhammed'le savaşmak üzere büyük bir ordu topladıklarını söylemesini ve eğer onu geri döndürürse kendisine on deve vereceğini vaat etmiştir. Uhud savaşından sonra Tayy kabilesinden Ka'b b. el-Eşref'in otuz Yahudi ile Ebû Süfyân'ın yanına gelerek otuz müşrikle beraber Ka'be'ye gidip Hz. Peygamber yok oluncaya kadar ona karşı savaşma konusunda yeminleşmişlerdir (Mukâtil, 2003, I, 201-204, 233-234; II, 18).

Huneyn günü Gatafanlılardan 'Uyeyne b. Hıns el-Fezarî'yle beraber bin kişi ve Ebû Süfyân b. Harb komutasındaki müşriklerin de üç koldan kırk bin kişiyle on bir bin beş yüz kişi olan Müslümanlara karşı saldırıya geçtiklerini söyleyen Mukâtil; otuz dokuz münafığın bu savaşa katılmamak için Hz. Peygamber'den izin istediğini beyân etmiştir. Bu savaşta Allah'ın üzerlerine rüzgâr göndermesi ve Cebrâil ile bin meleğin müşriklerin yüzlerine kum savurmaları sayesinde müşrikler yenilmişlerdir (Mukâtil, 2003, II, 42; III, 37-38). Ahzap savaşında ise; hendeklerin kazımı esnasında Hz. Peygamber büyük bir taşa birinci vurmalarıyla Yemen'deki sarayı, ikinci vurmalarıyla Medâin'deki Ebyad'ı ve üçüncü vurmalarıyla Bizans şehirlerini görmüş ve bunların Müslümanlar tarafından fethedileceğini müjdelemiştir. Müfessir, savaşın ardından Benî Kurayza Yahudilerinin yirmi bir gün muhasara edildiğini ve Hâlid b. Velid'in Mekke'nin fethedildiği gün Cezime oğullarından yetmiş kişiyi öldürdüğünü ifade etmiştir (Mukâtil, 2003, III, 38, 43,158). Ayrıca Mukâtil, Bakara 150. âyet bağlamında 'Abdullâh b. 'Amr el-'As'tan Kostantiniyye (İstanbul), Hamkale, Rûmiyye'nin (Roma) fethedileceğini; Roma'daki kilisenin kırmızı renkli sekizinci mozaığın altında Mûsâ'nın asasının, İsâ'nın incilinin ve İlyâ'nın süs eşyalarının olduğunu söylemektedir (Mukâtil, 2003, I, 86-87).

Müfessir'in naklettiğine göre iki ay süren ve zorluk gazvesi olarak da adlandırılan Tebuk seferi için Benî Zühre'den 'Abdurrahman b. 'Avf dört bin dirhem; Benî 'Amr b. 'Avf'dan 'Âsım b. 'Adî el-Ensârî yetmiş vesk ve Benî 'Amr'dan Ebû 'Âkil b. Kays el-Ensârî bir sa' hurma bağışlamıştır. Sefer sırasında Müslümanlar yüklü develere sırayla üçer kişi binmişler ve bir hurma üç kişi arasında pay edilmiştir (Mukâtil, 2003, II, 59, 62, 75). Yine Müfessir, dört yüz kişi olan Suffe ashabından Benî Süleym'in Usayye ve Zevkân kabileleri ile savaşmak üzere sefere çıkan yetmiş Müslümanın savaşta şehit olduğu ve Hz. Peygamber ve ashabının onları şehit edenlere kırk gün süreyle sabah namazının ardından beddua ettiğini nakletmiştir (Mukâtil, 2003, I, 190).

Mukâtil, Ehl-i kitâb'ın Hz. Peygamber ile dinlerinden döndürülmemek şartıyla Sâfer ve Recep aylarında ödenmek üzere iki bin takım elbise ve otuz zırh karşılığında barış yaptıklarını söylemektedir. Bununla beraber Hz. Peygamber, Necrân halkıyla bini Sâfer ve bini Recep ayında olmak üzere iki bin elbise veya her elbise yerine bir ukiyye vermeleri konusunda bir antlaşma yapmıştır. Ayrıca Necrânlılara yirmi gün süreyle gönderdiği elçileri misafir etmeleri; Yemen'de bir cürüm işlenirse otuz zırh, otuz at ve otuz deve vermeleri konusunda bir belge yazdırmıştır (Mukâtil, 2003, I, 211-212).

Müfessir, Hz. Peygamber'in yanlışlıkla öldürülen Süleymoğulları'ndan iki kişi için yüzer deve diyet verdiğini; Benî Kurayza'nın Ehl-i Nadir'den öldürülen kişiler için yetmiş; kendilerinin yüz kırk vesk hurma diyet aldıklarını ve Hz. Peygamber'in bu oranı eşitlediğini; yaralanmalardaki diyetin yarı yarıya olduğunu ve Benî Kurayza halkından dört yüz elli erkeğin öldürülüp yedi yüz ellisinin esir alındığını ifade etmektedir (Mukâtil, 2003, I, 302-303; III, 257, 341).

Müfessir'in siyer ile ilgili sayısal açıklamaları bunlarla sınırlı değildir. Mukâtil'e göre Bethâ'da Hz. Peygamber'i dinleyen yetmiş cin Müslüman olmuş; Hz. Ebû Bekir, Übey b. Halef'le Rumlar'ın Farşlılar'ı dokuz yıl içerisinde yeneceklerine dair yüz deve karşılığında bahse girmiş; Mekke'de yedi yıl kuraklık olmuş ve Medine'de alırken küçük ve satarken büyük olarak kullanılan iki terâzi Hz. Peygamber tarafından eşitlenmiştir (Mukâtil, 2003, III, 3-5, 178, 229-230, 405, 460). Mukâtil, Deccâl'in Müslümanlara müptelâ olacağı günler hariç mü'minlerin kıyâmete kadar varlıklarını sürdüreceklerini ve *kanâtîru'l-mukantara mine'z-zehab ve'l-fizza* tabirindeki zehab'ın bin iki yüz dinar ve fizza'nın bin iki yüz miskal gümüşe denk geldiğini belirtmiştir (Mukâtil, 2003, I, 158, 160).

5. Âyetlerin Kimler Hakkında Nâzil Olduğuyla İlgili Sayılar

Mukâtil, *nezele* ve *enzele* ifâdeleriyle âyetlerin kimler hakkında ve ne zaman nâzil olduğunu bazen ilgili isimleri zikrederek bazen de sayılar vererek bilgi vermektedir. Bu konudaki rivâyetler ve bunlarla bağlantılı sayılar tefsirinde büyük yer tutmaktadır. Meryem 64. âyet bağlamında vahyin kırk veya üç gün kesintiye uğradığını belirten Mukâtil, Bakara 154. âyetin isimlerini naklederek sekizi Ensâr'dan ve altısı Muhâcir'lerden olmak üzere on dört, Nisâ 88. ve 90. âyetlerin Medine'ye hicret eden dokuz, Mâide 82. âyetin Hıristiyanlardan iman eden ve otuz ikisi Ca'fer b. Ebî Tâlip ile Habeşistan ve sekizi de Şâm'dan gelen toplam kırk kişi hakkında nâzil olduğunu söylemiştir (Mukâtil, 2003, I, 87-88, 246, 316; III, 327, 494).

Müfessir'e göre En'âm 26. âyetinin nâzil olma sebebi Kureyş eşrafından on yedi kişinin 'Abdülmuttalip oğulları ile alış-veriş yapmamak, kız alıp-vermemek, onlarla oturup-kalkmamak, yiyip-içmemek üzere sözleşme yapmalarıdır (Mukâtil, 2003, I, 342). Tevbe 23. âyet İslâm'dan irtidâd ederek Mekke'ye dönen yedi, Tevbe 92. âyet altısı Ensâr'dan olan yedi ve yine Tevbe 107. âyet tamamı Benî 'Amr b. 'Avf'tan olan on iki münâfık hakkında nâzil olmuştur. Ayrıca Müfessir, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanların/müellefe-i kulûb'un on üç kişi olduklarını ve bunlara yüz'er deve verildiğini zikretmiştir (Mukâtil, 2003, 41, 54, 70-71). Bunlarla beraber Sebe 51. âyet Şam'dan Buhayr b. Becile komutasında Hicaz'a karşı savaşmak için otuz bin asker gönderen Süfyânî, Hadid 16. âyet de hicretten altı ay sonra münâfıklar hakkında indirilmiştir (Mukâtil, 2003, III, 70, 323) Müfessir Ahzâb 36. âyeti yorumlarken 'Umeyme bt. 'Abdülmuttalib'in kızı Zeyneb bt. Cahş'ın Zeyd b. Hârise ile Hz. Peygamber'in kendisine verdiği on dinar, altmış dirhem, bir başörtüsü, bir üst ve bir alt elbise, bir gömlek, elli müdd/ölçek buğday ve on müdd hurma karşılığında evlendiğini ifade etmiştir (Mukâtil, 2003, III, 47).

Bakara 245. bağlamında ise karz-ı hasen olarak "cennet" ve "cenine" diye isimlendirilen iki hurma bahçesini hibe eden Ebu'd-Dahdâh'ın sadakasına Allah'ın bir milyon katıyla mukâbelede bulunacağını, kendisine cennette dalları aşağı sarkmış pek çok hurma ağacının verileceğini, Minâ'da toplanan hacıların hurma salkımlarından bir tanesini bile yerinden oynatamayacakları kadar büyük olduğunu (Mukâtil, 2003, I, 128-129); 'Abdurrahmân b. Avf ez-Zührî'nin Tebuk gazvesinde dört bin dirhem tasaddukta bulunduğunu söylemiştir (Mukâtil, 2003, I, 142). Mukâtil, pek çok yerde bunların dışında âyetlerin kimler hakkında nâzil olduğu konusunda bilgiler aktarmıştır.¹²

Müfessir'in âyetlerin kimler hakkında indiğine dair verdiği bilgiler ve sayılar nüzûl ortamını yansıtma ve buna bağlı olarak âyetlerin orijinal anlamını belirleme bağlamında önemli bir işleve sahiptir. Diğer taraftan onun, Ebu'd-Dahdâh'ın cennetteki mükâfatı hakkında kullandığı sayılar hakiki anlamda değildir. Zira Kur'an'da sâlih amellerinin karşılığı olarak cennete girecek mü'minler için "on" ve "yedi yüz" gibi farklı sayıların yanında "hesapsız mükâfaat" tarzında ifâdeler de kullanılmıştır. Dolayısıyla bu meyandaki sayıları Kur'an açısından kesretten kinâye olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir.

6. Meleklerle İlgili Sayılar

Mukâtil, sayılar üzerinden meleklerin fizikî yapıları hakkında ilginç tasvirlerde bulunmuştur. Buna göre melekler Allah'ın arşının nûrundan yetmiş hicâb içerisinde O'nu tesbih etmektedirler. Her

¹² İlgili açıklamalar için bk. (Mukâtil, 2003, I, /387; II, 11, 65, 85, 199, 223, 253, 268, 359, 370, 379-380, 400, 402, 406, 408, 411, 426, 430, 433, 448, 467, 480, 500, 511-512; III, 0, 13, 23, 28, 30, 32-34, 54, 56, 92, 95, 98, 117, 129, 137, 163, 176, 180, 188-189, 195-196, 220, 222, 233, 256, 259, 264, 275-276, 285, 347-354-355, 361-362, 372, 386-387, 397, 399, 449, 485-486, 507, 517, 527, 529, 532, 534, 537).

ayağı yedi gök ve yedi yer kadar uzunlukta olan kürsi'yi her birinin dört yüzü olan dört melek taşımaktadır. Ayakları, beş yüz yıllık mesâfede olan yerin en dibindeki kayanın altına kadar uzanan bu meleklerin yüzleri insan, öküz, kartal ve aslan şeklindedir. Cehennem meleklerinin kırk arşın boyunda devenin dudaklarından daha uzun olan iki dudağı vardır ve bunlar yetimin malını yiyenlerin ağızlarına ateş dolduracaklardır (Mukâtil, 2003, I, 110, 136, 217; II, 33.).

Müfessir'e göre Azrâil'in doğuda, batıda, kuzey rüzgârının estiği dünyanın en dip tarafında ve saba rüzgârının estiği dünyanın en uzak yerinde olmak üzere dört kanadı; doğuda ve batıda olmak üzere iki ayağı vardır ve bütün mahlukât onun iki ayağı arasındadır. Başı en yüce semâda, bedeni yeri göğü kaplamakta olup, yüzü hicab perdelerinin yanındadır. Doğuda ve batıda olmak üzere iki kanadı bulunan Cebrâil ise cennetteki "Hayat Irmağında" her gün -günün üç saati geçtikten sonra- kanatlarını yıkamaktadır. Cebrâil'in her bir kanadında yetmiş bin tüy vardır ve Allah her tüyünden düşen bir damla suyla kıyâmete kadar kendisini tesbîh edecek bir melek yaratmaktadır (Mukâtil, 2003, III, 28, 71, 457).

Ayrıca Mukâtil beşinci semâda *Sulûh* diye adlandırılan ve Kâ'be'nin tam hizasında eni boyuna eşit, yüksekliği yer ile gök arası kadar olan Beyt-i Ma'mûr'da her gün yetmiş bin meleğin namaz kıldığını ve ardından Beyt-i Haram'a gidip Kâbe'yi tavaf ettiklerini söylemektedir. Saçları topuklarına kadar uzanan Münker ve Nekir'in ellerindeki balyoz, Mina'daki hacılar tarafından kaldırılamayacak kadar büyüktür (Mukâtil, 2003, II, 190; III, 208, 282). Diğer taraftan "ملائكة غلاظ شديد" (Tahrîm, 66/6) âyetindeki meleklerin omuzları arasındaki mesâfenin bir yıllık olduğunu, ellerindeki balyozla bir kişiye vurduklarında yetmiş bin insanın kemiklerinin günlerce süren bir mesâfeye savrulup kırk yıl cehennem dibine doğru yuvarlanacaklarını belirtmektedir (Mukâtil, 2003, III, 378, 417).

Müfessir'in melekler hakkındaki sayısal açıklamalarının hakikatla ilgisi yoktur. Zira meleklerin mâhiyetleri insanlara gaybdır. Bu yüzden Cebrâil, Azrâil, Münker, Nekir ve cehennem melekleri hakkındaki bu mübalağalı ifâdeleri/sayıları *terhîb* ve *terğîb* bağlamında değerlendirmek daha isâbetli olacaktır.

7. Cennetle İlgili Sayılar

Mukâtil, pek çok yerde sayılar üzerinden cennet konusunda da bilgiler vermektedir. O, amellerin Süryânice yazılıp hesabın da bu dilde olacağını, amellerin semâya yükselmesi esnasında müminlerin secde izlerinin kırk gün kırk gece, nebilerin ise seksen gün seksen gece ağlayacağını söylemektedir. Ayrıca Müfessir'e göre en yakın semâya on sekiz mil uzaklıkta olan Beytu'l-Makdis'teki kaya üzerinde İsrâfil'in kırk yıl arayla iki kere üfleyeceği borazanın başındaki dairenin büyüklüğü gök ve yer arası kadardır (Mukâtil, 2003, III, 139, 205, 274, 297, 441, 459, 506).

Kıyâmet günü yedinci semâdaki el-Bahru'l-Mescûr adlı denizden gönderilecek olan hayat suyuyla mahlukâtın kemik, et ve derileri yerden biten otlar gibi diriltilecek; insanlar kabirlerinden çıktıklarında dünyada otuz veya kırk yıl şaşkın bir halde dolaşacak ve ardından hesap için üç yüz yıl süreyle dalgalar gibi karışıp duracaklardır (Mukâtil, 2003, I, 330; III, 8, 446, 465). Normalde elli bin yıl kadar zaman alacak olan hesabın görülmesi ise yarım günde tamamlandıktan sonra her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzu cehenneme biri cennete girecek ve yüz yirmi saftan müteşekkil cennetliklerin seksen safını Hz. Muhammed'in ümmeti, kırk safını ise diğer ümmetler oluşturacaktır (Mukâtil, 2003, III, 314, 397). Bununla beraber savaşa katılan mü'minler katılmayanlara göre cennette aralarında yetmiş yıllık mesâfenin bulunduğu yetmiş derece ile ödüllendirileceklerdir (Mukâtil, 2003, I, 251; III, 411).

Cennetin Hz. Muhammed'in yaratılışından iki bin yıl önce hazırlandığını söyleyen Müfessir, cennetliklerin ilk gün bir ağacın dibinden fışkıran iki pınarın birinin suyundan içip diğeriyle bedenlerini yıkayıp her türlü kirden arınacaklarını; cennetteki su, şarap, süt ve bal nehirlerinin Kevser ırmağından çıktığını ve iki cennet arasında beş yüz yıllık mesâfenin olduğunu söylemektedir (Mukâtil, 2003, I, 392; II, 349; III, 208, 237, 528).

Müfessir, cennet çadırlarının yüksekliğinin bir mil, en ve boylarının bir fersah içi oyulmuş altından dört bin kapısı olan büyük bir inci olduğunu ve buradaki odaların dünyadakilerden yetmiş kat büyük ve içlerindeki hürilerin yaşının da otuz üç olduğunu söylemektedir. Erkekler ise Hz. Yûsuf güzelliğinde, yetmiş zirâ' boyunda ve otuz üç yaşında olacaklardır. Bununla beraber cennet ehline içinde yüksekliği bir arşın olan inci ve yakuttan yetmiş evin bulunduğu yetmiş sarayın yanında bin kürsi; üzerinde yetmiş hülle bulunan yetmiş döşek ve on bin hizmetçi; her birinde yetmiş çeşit yemek olan altın ve gümüşten mâmul yetmiş bin kap; bin çeşit içecek ve eşine ilaveten dört bin sekiz yüz zevce verilecektir (Mukâtil, 2003, III, 310, 314, 430-432, 443).

Yine Mukâtil'e göre cennetliklerin önlerine bacakları inciden olan bir mil eninde ve bir mil boyunda bir sofraya kurulacak; dört bin hizmetçi altından olan ve üzerinde farklı yiyecekler bulunan yetmiş bin tabakla servis yapacak ve doyduklarında kendilerine bin istek kapısı açılıp kırk yıllık yiyeceği hazmettiren bir içecek sunulacaktır (Mukâtil, 2003, II, 83).

Mukâtil, cennetteki *Tûbâ* ağacının etrafının bir atla bir ömür boyu yürünse tüketilmeyeceğini ve bir kuşun bir ömür boyu zemininden dallarına ulaşamayacağını, her bir yaprağının bir ümmeti gölgelendirebileceğini söylemektedir (Mukâtil, 2003, II, 176; III, 290). Kevser'in çakıl taşları yakut, zebrecet ve inciden olup iki yakasında üzerinde dört bin kapı olan, boyu ve eni bir fersaha bir fersah çadırlar bulunmaktadır. Her çadırda hûru'l-'ayn'den bir zevc ve emrinde kırk hizmetçi vardır (Mukâtil, 2003, III, 528).

Kanaatimizce Müfessir'in cennet bağlamında verdiği sayılar ve naklettiği bilgiler hakiki anlamda olmayıp daha ziyade *terğîb* bağlamında kullanılmıştır. Zira cennet ve buradaki nimetlerin mâhiyetleri insan tahayyülünün ötesinde bir güzelliğe ve özelliğe sahiptir. Dolayısıyla cennet nimetlerinin sayılar üzerinden tam manasıyla anlatılması/târif edilmesi insan için imkân dâhilinde değildir.

8. Cehennemle İlgili Sayılar

Cehennem hayatıyla ilgili de yoğun miktarda sayısal ifâde kullanan Müfessir, *hamîm*'in Allah'ın cehennemi yarattığı gündün beri kaynadığını, cehennemliklerin üzerine erimiş bakırdan müteşekkil ikisi gündüz ve üçü de gece süresi boyunca beş nehrin akacağını ve bunlara ilaveten yetmiş yıllık mesâfesi olan zeytinyağı tortusu gibi siyah, kalın, bulanık ve içi kurtlarla dolu olan bir nehrin olduğunu söylemektedir (Mukâtil, 2003, II, 8, 234; III, 306-307, 477). Ona göre cehennemin üzerinde yetmiş yıllık mesâfede yedi köprü bulunmaktadır. Cehennemliklerin sıratı geçmesi üç yüz kırk senede tamamlanacaktır (Mukâtil, 2003, III, 433, 482). Doksan bin dizgini olan cehennemin her dizginini yetmiş bin melek beş yüz yıllık bir mesâfeden mahşer meydanına getirecektir. Kâfirler cehennemde her gün yedi defa yanacaklar ve eklemlerinde yedi türlü azab olacaktır (Mukâtil, 2003, III, 465, 477). Müfessir *ve min verâihî azâbun ğâlîz* (İbrâhîm, 14/17) âyetine atfen cehennemde azap devam ederken yirmi bir bin sene sonra *el-Heyhât* adında bir kapının açılacağını ve bu kapıdan giren ateşin cehennem ateşini ve içindekileri yakacağını, bunun üzerine cehennemlikler birbirilerine "Azabtan dolayı sızlanalım. Belki Rabbimiz bize merhamet eder" deyip beş yüz yıl sızlanacaklarını, bunun fayda vermediğini görünce bu sefer "Gelin sabredelim. Belki Allah bize merhamet eder" deyip beş yüz yıl sabredeceklerini söylemektedir. O'na göre yedi kapısı olan cehennemin her kapısı diğerine göre yetmiş kat daha hararetli olup bu kapılar arasındaki mesâfe yetmiş yıldır (Mukâtil, 2003, II, 186-188, 204). Diğer taraftan Müfessir, kâfirlerin boynuna vurulacak zincirlerin bir halkasının bir dağı eritecek kadar ağır olduğunu ve tırmanacakları alevli kayanın ise yetmiş yıllık mesâfede olup buradaki meleklerin ellerindeki dağ büyüklüğündeki balyozun ucunda iki bin yetmiş başın bulunduğunu ifâde etmektedir (Mukâtil, 2003, III, 394, 416, 483-484).

Bunlarla beraber Mutaffifin süresinin birinci âyetindeki *veyl* kelimesini cehennemdeki yetmiş yıllık mesâfedeki bir vadi olarak açıklayan Mukâtil, bunun doksan bin kolunun, her kolda yetmiş bin şık, her şıkta yetmiş bin mağara, her mağarada yetmiş bin kasr, her kasrda demirden yetmiş bin tabut, her tabutta yetmiş bin ağaç, her ağaçta ateşten yetmiş bin dal, her dalda yetmiş bin meyve; her ağacın altında uzunluğu bir aylık mesâfe kadar olan bin yılanın yanında her birinde büyük bir desti zehir bulunan, üç yüz altmış omuru olan koyu renkli katırlar gibi yetmiş bin akrebin bulunduğunu söylemektedir (Mukâtil, 2003, III, 460). O, cehennemde kalınacak süreyle ilgili olarak da şöyle demektedir. Cehennemde on yedi *habk/devir* vardır. *Ahkâb*'ın kaç tane olduğu bilinmediği gibi bunların sona eriş vakitlerini de Yüce Allah'tan başka kimse bilmemektedir. Bir *habk*'ın süresi seksen yıl olup bir yılda üç yüz altmış gün vardır. Her günün süresi de bin yıldır (Mukâtil, 2003, III, 442).

9. Sürelerin Fazîletiyle İlgili Sayılar

Mukâtil, tefsirinde sadece beş sürenin fazîletine dâir sayılar üzerinden bilgi vermektedir. Bu bağlamda o, Yüce Allah'ın yeri ve göğü yaratmadan iki bin yıl önce yazdığı ve arşın üzerinde bulunan kitaptan indirdiği iki âyet ile Bakara süresini tamamladığını ve bu âyetleri okuyanın evine üç gün üç gece şeytanın giremeyeceğini ifâde etmektedir (Mukâtil, 2003, I, 154).

Diğer taraftan Cebrâil'in beraberinde yetmiş bin melekten En'âm süresini indirdiğini, meleklerin tesbîh, temcîd ve tahmîdlerinin her tarafı çınlatıp yeri sarstığını ve Hz. Peygamber'in *sübhânellâhi'l-'azîm* diyerek secdeye kapandığını söylemektedir (Mukâtil, 2003, I, 335).

Ayrıca o, Taylıların lehçesine göre *ey insan* anlamına gelen Yâsîn sûresinin Kur'ân'ın kalbi olduğunu, bu sûreyi gece veya gündüz bir defa okuyanın Kur'ân'ı on defa okumuş gibi sevap kazanıp tüm günahlarının bağışlanacağını (Mukâtil, 2003, III, 81) ve son olarak da el-Mu'avvizeteyn'in Yüce Allah'a sığınma bağlamında en faziletli sûreler olduklarını belirtmektedir (Mukâtil, 2003, III, 538).

Müfessir'in beş sûrenin faziletine dâir zikrettiği sayıların Kur'ân okumaya teşvik etmek amacıyla söylenmiş olma ihtimali yüksektir. Çünkü Kur'ân'daki bütün âyetler/sûreler Yüce Allah'ın kelâmı olmaları hasebiyle eşit derecede bir fazilete ve değere sahiptirler. Ayrıca fazilet niteliği olan sûreleri beş'e indirgemek de Müfessir tarafından yapılan bir başka yanlıştır.

10. Yaradılış ve İnsanlık Tarihiyle İlgili Sayılar

Mukâtil'in yaradılış ve insanlık tarihi hakkında verdiği sayılar tefsirinde önemli bir yer tutmaktadır. Gecenin dokuz ve gündüzün on beş olmak üzere bir günün yirmi dört saat olduğunu söyleyen (Mukâtil, 2003, I, 164; III, 204, 321) Müfessir'in sayılar bağlamında naklettiği ilginç olaylardan birisi A'raf 159. âyetteki '*usbe'ümmet* ve İsrâ 104. âyeti hakkındaki açıklamalarıdır. Buna göre Çin'in ötesinde bir yerde bulunan ve yanlarındaki Tevrât'a göre insanları hakka dâvet eden bu topluluk yetmiş bin kişiden müteşekkildi. Beytu'l-Makdis'ten bir buçuk yıl kadar bir sürede altı bin fersahlık yol aldılar. Kendileri ile insanlar arasında Urfud adında kumdan akan bir nehir vardı ve bu nehir her Cumartesi donuyordu. İsrâîloğulları, nebilerini öldürünce "Ey Allâh'ımız! Bizimle onların arasını ayır" diye duâ ettiler. Bunun üzerine Yüce Allah onlar için Beytu'l-Makdis'ten Çin'in ötesine yerin altından bir delhiz yarattı ve bu delhizde yol aldıkça önleri açılıp arkaları kapandı. Hz. Allah onlara menn, selvâ, suların fışkırdığı taş ve geceleyin yollarını aydınlatmak için direk indirdi. Hz. Peygamber Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya yürütüldüğü gece bu kişilerin yanına uğrayarak onlara Kur'ân'dan bazı sûreler öğretti ve Müslüman oldular (Mukâtil, 2003, I, 419; II, 195-196, 275; III, 206, 212). Ayrıca o, İsrâîloğullarından kırk yıl ibâdet eden ve daha sonra şeytanın iğvasıyla bir kızla zina eden Berisa adındaki bir rahiple ilgili olarak da ilginç isrâîli bir rivâyet nakletmektedir (Mukâtil, 2003, III, 342-343).

Müfessir'in naklettiğine göre Hz. Nûh gemisini tîk/sâc ağacından dört yüz yılda yapmış, dokuz yüz elli sene kavmini dâvet etmiş, kendisini yalanlamaları üzerine kırk yıl yağmur yağmadığı için kadınları kısırlaşmış doğum yapamamış, davalarını, bahçeleri telef olmuş; *Karyetü's-Semânin/seksenler kasabası* olarak bilinen Cizre'de Musul'a yakın Bâferdi'de yaptığı gemiye kırk erkek ve kırk kadın olmak üzere seksen kişi binmiş; Tûfanda suların kırk zira' boyunca yükselmesi otuz ve çekilmesi ise kırk gün sürmüştür (Mukâtil, 2003, II, 117-118; III, 294, 297, 402, 404).

Âd ve Lût kavminin insanların boylarının on iki veya on sekiz zira' olduğu söyleyen Mukâtil'e göre, üç gün süren felâketin ardından dördüncü günün sabahında her birinde yüz bin kişinin olduğu Lût kavminin Sedûm, 'Âmûrâ, Sâbûrâ ve Dâmûrâ şehirleri helâk edilmiştir (Mukâtil, 2003, II, 124, 208; III, 106, 162, 226, 298, 392-393). Diğer taraftan o'na göre nüfusu yüz yirmi bin kişi olan Hz. Yûnus'un kavmine azap bir mil kadar yaklaşmıştır. Ayrıca Necranlı Yûsuf b. Zî-Nevâs bir hendek kazdırarak mü'minlerden seksen erkek ve dokuz kadını ateşle dolu bu hendekte yaktırmıştır (Mukâtil, 2003, II, 204-205; III, 108, 469).

Hz. İbrâhim kıssası bağlamında; kâhinler, Nemrûd'a doğacak olan bir erkek çocuğunun saltanatını yok edeceği haber verdiklerinde Nemrûd'un her on erkek için bir erkek görevlendirdiğini ve "Bir kadın hayızdan temizlendiğinde, sonraki hayız vaktine kadar kocalarının onlara yaklaşmasını engelleyin" diye emir verdiğini ifâde eden Müfessir; Âzer'in, temizlik döneminde eşiyile beraber olunca İbrâhim'in doğduğunu, bir günde diğer çocukların bir ayda büyüdüğü kadar geliştiğini, altmışındayken Hz. İsmâil ve yetmişindeyken Hz. İshâk'ın doğduğunu ve tevhîd inancının kıyâmete kadar Hz. İbrâhim'in zürriyeti arasında devam edeceğini ifâde etmiştir (Mukâtil, 2003, I, 355; II, 193; III, 189). Hz. İbrâhim'in baltayla kırdığı altın, gümüş, bakır, demir ve ahşaptan olan putların sayısı yetmiş ikidir (Mukâtil, 2003, II, 362; III, 102). Onun ateşten çıktığını görenlerin dilleri şaşkınlıktan yetmiş lügate ayrılmış ve bundan dolayı onlara Bâbil adı verilmiştir (Mukâtil, 2003, II, 364). Ayrıca Hz. İbrâhim, oğlu Hz. İshâk'ı kurban etmek için peş peşe üç kere rüya görmüş; Hz. Eyyûb'un eşi, mâruz kaldığı sıkıntılardan önce yedi erkek, üç kız çocuk doğurmuş, Hz. Eyyûb hastalanınca kurtlar bedenini aralıksız yedi yıl, yedi ay, yedi gün, yedi saat kemirmiş ve Şam topraklarında ayağını yere vurduğunda çıkan suyla yıkanıp kırk adım atmış, akabinde tekrar ayağını yere vurmak sûretiyle fışkıran diğer pınardan içince şifa bulmuştur (Mukâtil, 2003, II, 147, 367; III, 104, 120). Müfessir, Hz. Yûsuf'un Kıtîr b. Mîşâ tarafından yirmi dinar, bir takım elbise ve iki pabuç karşılığında satın alındığını; kral rüya görünceye

kadar beş, rüyadan sonra yedi olmak üzere on iki yıl zindanda kaldığını ifâde etmiştir (Mukâtil, 2003, II, 143-144, 150).

Bunların dışında Mukâtil'in tefsirinde bulunan şu bilgiler de sayısal açıdan dikkat çekicidir: Mısır'da hırsızlık fiili iki katıyla cezalandırılıyordu (Mukâtil, 2003, II, 158-159). Yeryüzünün tamamına sadece Nemrûd b. Ken'ân, Tubba' b. Ebi Şerâhîl el-Himyerî ve Zülkarneyn hâkim olmuştur (Mukâtil, 2003, II, 218, 299). Hz. Zülkarneyn tarafından Ye'cûc Me'cûc'ün önüne çekilen seddin arkasındaki kişilerden bin erkek çocuk doğmadıkça bir erkek ölmemektedir. Sedden çıktıkları vakit Şâm ahalisinin üçte-biri kaçacak üçte-biri onlarla savaşıyor ve üçte-biri de teslim olacaktır (Mukâtil, 2003, II, 302). Müfessir, Kârûn'un eğer takımı altın olan bir katıra binerek yanında dört bin süvari ve süslü elbiseler giyinen üç yüz beyaz câriye ile müminlerin karşısına çıktığını söylemektedir (Mukâtil, 2003, II, 506).

Müfessir'in belirttiğine göre *levh-i mahfûz*'un eni ve boyu beşer yüzyıllık; buradaki kalemin uzunluğu da beş yüz yıllık mesâfeye tekâbul etmektedir (Mukâtil, 2003, III, 325). Diğer taraftan aralarında beş yüz yıllık bir mesâfe olan yerle gök ve cinler Hz. Âdem'den yirmi bir bin yıl önce yaratılmıştır (Mukâtil, 2003, II, 219, 393; III, 27, 303, 402, 425, 440). Ayrıca o, ayın altmış dokuz cüzünün silinip güneşin yetmişte biri kadar kaldığını, Hicâb dağının Kâf dağından bir yıllık mesâfede olduğunu söylemiştir (Mukâtil, 2003, II, 252, 309; III, 267).

Bununla beraber Safâ'dan çıkıp başı göklere değecek ve Arapça konuşacak olan Efdâ adındaki *dâbbe* dört ayaklı ve iki kanatlı olacaktır (Mukâtil, 2003, II, 485-486; III, 400). Deccâl'in ise denizin suyu diz kapaklarını geçmeyecek ve başı da bulutların biraz üstünde olacaktır (Mukâtil, 2003, III, 153).

Doğu ve batı anlamına gelen *meşârik'in* bir sene boyunca yüz yetmiş yedi doğuş ve yüz yetmiş yedi batış yeri bulunmakta ve güneş, bin kapısı ve her kapıda bin bekçinin olduğu Câbelqâ şehrin yakınından doğmaktadır (Mukâtil, 2003, III, 94, 409-410).

Mukâtil'in Hz. Nûh ve onun gemisi, tûfân, 'Âd ve Lût kavmi, Hz. İbrâhîm, Nemrud, Hz. Eyyûb ve Hz. Yûsuf ile ilgili zikrettiği sayıların isrâili kaynaklara dayandığı âşikardır. Diğer konulardaki sayıların ise tahmine dayalı olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Mukâtil genel olarak nebîler, Hz. Âdem ve Hz. Havvâ, Ehl-i kitâp, câhiliyye ve risâlet, nüzûl sebepleri, melekler, cennet, cehennem, sûrelerin fazîleti, yaratılış ve insanlık tarihi hakkında sayılar üzerinden açıklamalar yapmıştır. Özellikle câhiliyye, siyer ve âyetlerin kimler hakkında indiği konusundaki sayılar, âyetlerin orijinal anlamını tespit etme bağlamında önemli bir işleve sahiptir. Bu meyandaki sayılar, tefsir ve siyer eserlerine kaynaklık etmenin yanı sıra onun siyer alanında da etkin bir birikime sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Mukâtil, sayılar üzerinden sadece Bakara, En'âm, Yâsîn ve Mu'avvizeteyn sûreleri hakkında açıklamalar yapmıştır. Ancak âlimlerin ekseriyetine göre bu bağlamdaki rivâyetlerin zayıf ve uydurma olduğu ifâde edilmektedir.

Mukâtil'in cennet ve cehennem tasvirleri bağlamında kullandığı sayılar tahmini olup bunların büyük bir kısmı İsrâilî rivâyetlere dayanmaktadır. Dolayısıyla kanaatimizce bu sayılar reel/hakiki olmayıp *terğîb* ve *terhîp* bağlamında kullanılmıştır. Çünkü Mukâtil'in kıyâmetin kopmasının haber verileceği sûrun baş tarafındaki dairenin eninin gökler ve yer büyüklüğünde olduğunu söylemesi gibi gaybî konuların sayılarla net olarak ifâde edilmesi insanların bilgisini aşan bir durumdur. Bu tür bilgiler ancak sahih haberler/hadisler yoluyla bilinebilir.

Diğer taraftan nebîlerin sayısı konusunda naklettiği bilgilerde çelişkiler bulunmaktadır. Zira bir yerde nebîlerin tamamının bin olduğunu diğer bir yerde ise sadece Hz. Mûsâ ve Hz. İsrâ'î arasında bin nebînin gönderildiğini söylemektedir. Bu bağlamda Zebûr hakkında verdiği yüz elli sûre sayısı günümüzdeki Kutsal Kitâp'la birebir uyumaktadır. Buradan hareketle Mukâtil'in âyetleri tefsir ederken Kitâb-ı Mukaddes'ten yararlanmada bir beis görmediğini söylemek mümkündür. Zira onun, peygamberler, Ehl-i kitâp ve yaratılış bağlamında pek çok âyetin tefsirinde kullandığı sayıları Kitâb-ı Mukaddes'ten nakletmesi ihtimal dahilindedir. Böylece Mukâtil, sayılar üzerinden isrâilî bilgilere kapı aralamış ve bu yolla tefsirine bu bağlamda pek çok isrâilî bilgiyi almıştır. Diğer taraftan kendisinden sonra da bu bilgilerin bir kısmı bazı müfessirler tarafından kullanılmıştır. Son olarak Yüce Allah'ın değinmediği bazı hususlar müfessirler tarafından merak konusu edilerek izah edilmeye çalışılmış ve sonuçta bu durum tefsirlerin hacim olarak genişlemesine ve müfessirlerin arasındaki ihtilafların çoğalmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Ateş, Süleyman (1990). *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.

- Cevzi, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed (1422). *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*. Thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- Ferrâ, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. 'Abdullâh b. Manzûr ed-Deylemî (ts.). *Me'âni'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî - Muhammed 'Ali en-Neccâr - Abdülfettâh İsmâ'il eş-Şelebi, Mısır: Dâru'l-Misriyye.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhir (ts.). *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: Dâru Sahnûn lî'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- İbn 'Atiyye, Ebü Muhammed 'Abdülhak b. Gâlib b. 'Abdirrahmân (1422). *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Thk. 'Abdusselâm 'Abduşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebü Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (1419). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. Thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed 'Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ts.). *Garîbü'l-Kur'ân*. thk. Sa'id el-Lihâm, y.y.: b.y. *Kitâb-ı Mukaddes* (1969). İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (1995). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Kuşeyrî, 'Abdülkerîm b. Hevâzin b. 'Abdîmelik (ts.). *Letâifü'l-İşârât*. Thk. İbrâhîm el-Besyûnî, Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (2003). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Ahmed Ferîd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- Râzî, Ebü 'Abdillâh Muhammed b. 'Ömer Fahrüddîn (1420). *Mefâtîhu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî.
- Sa'lebî, Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbüri (2002). *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. 'Âşûr, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (ts.). *Bahru'l-'Ulûm*. y.y.: b.y.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr (2001). *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Thk. Sidkî Cemîl el-'Attâr, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Tözluyurt, Mehmet (2018). *Misak, Takdir ve Vahy Bağlamında Allah İnsan İlişkisi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen 'Ali b. Ahmed b. Muhammed b. 'Ali (1415). *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (2001). *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Yenda Yayınları.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b. Muhammed (1995). *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmdî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.